

*Het Flentrop-orgel (1954)
in het gebouw Leeuwenbergh
te Utrecht*

*Utrecht, december 2009/december 2010
© Peter van Dijk*

1. Inleiding

Het gebouw Leeuwenbergh kent een bewogen geschiedenis. Het is genoemd naar Agnes van Leeuwenbergh, die in 1562 haar vermogen naliet om een gasthuis voor armen, zieken, daklozen en pestlijders te stichten. In 1567 werd het gebouw in gebruik genomen, als stedelijk pestgasthuis. Sedertdien veranderde het diverse malen van functie. Zo werd het in de loop der tijden onder meer gebruikt als militair hospitaal, kazerne en universiteitsgebouw, tot het in 1929 werd gekocht door de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, en na restauratie en herinrichting - onder leiding van de architect Dr. G.W. van Heukelom - in 1930 als kerkgebouw in gebruik werd genomen. Inmiddels heeft het gebouw ook die functie weer verloren, en is het, in eigendom van de Stichting Leeuwenbergh, na wederom restauratie en herinrichting, thans in gebruik als concertzaal.

Centraal in dit rapport staat het huidige orgel van het gebouw Leeuwenbergh, gebouwd in 1954 door de orgelmaker D.A. Flentrop te Zaandam.

Het instrument behoeft thans groot onderhoud en daartoe is in dit rapport, op basis van een inventarisatie, een gespecificeerd herstelplan opgenomen.

Begin 2009 zijn reeds offertes voor groot onderhoud gevraagd en verkregen. Deze zijn echter, zeker als het orgel de status van rijksmonument verkrijgt, onvoldoende gespecificeerd. Ik adviseer daarom hernieuwde offertes aan te vragen, gespecificeerd conform de in dit rapport omschreven werkzaamheden, uitgesplitst in materiaalkosten en arbeidsuren.

Gezien de hoeveelheid arbeidsuren die daarmee gemoeid zal zijn, acht ik het juist om daarbij een offertevergoeding toe te kennen.

Het nu ruim vijftig jaar oude orgel kan worden beschouwd als een gaaf bewaard en representatief specimen van de Nederlandse orgelbouw in de Wederopbouwperiode (1945-1970). Daarnaast is het een welluidend getuigenis van het werk van Dirk Andries Flentrop, een van Neerlands belangrijkste voortrekkers bij de herleving van kunstambachtelijke orgelbouwprincipes vanaf 1940. Aan zijn loopbaan tot 1954 en aan de bouwgeschiedenis van het huidige Leeuwenbergh-orgel zal eveneens aandacht worden besteed.

De Stichting Leeuwenbergh heeft in 2010 verzocht om opname van het Flentrop-orgel in de redengevende omschrijving van het gebouw in het monumentenregister (het gebouw genoot reeds rijksbescherming in het kader van de Monumentenwet). Daartoe heeft Rudi van Straten, specialist Klinkende Monumenten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in 2010 een bezoek aan het orgel gebracht en heeft hij op basis van dit rapport een positief advies over rijksbescherming uitgebracht dat door de RCE is overgenomen en vervolgens bevestigd.

De status van rijksmonument biedt zeer goede kansen op succesvolle externe fondswerving voor het thans noodzakelijke herstel van het orgel.

Voorafgaande aan een opdracht tot restauratie dient een - bij de Gemeente Utrecht aan te vragen - verklaring te worden gevoegd dat de werkzaamheden aan het orgel, die zuiver conserverend herstel inhouden, niet vergunningplichtig in het kader van de Monumentenwet zijn. Tevens dient te worden aangetoond dat de klimaatbeheersing (met name de wisselingen in de relatieve luchtvochtigheid) in de ruimte waarin het orgel staat aan de daartoe van rijkswege gestelde eisen voldoet.

Maar we beginnen met een korte beschrijving van het eerste orgel in het gebouw Leeuwenbergh, in 1930 gebouwd en in 1954 vervangen door het Flentrop-orgel.

2. Het vorige orgel in het gebouw Leeuwenbergh

De bouw van een orgel in 1930/1931, op een daartoe vervaardigde - inmiddels niet meer aanwezige - orgelgalerij, vormde de afsluiting van de restauratie en de transformatie tot kerkgebouw.

Het instrument werd gemaakt door de *Kerkorgelfabriek J. de Koff & Zoon* te Utrecht. Het was uitgerust met pneumatisch aangestuurde kegelladen. In het *Maandblad Het Orgel* van maart 1931 werd het instrument door de vooraanstaande Utrechtse organist Willem Petri beschreven:

" Donderdag 26 Februari werd het nieuwe orgel in het onlangs door de afdeeling Utrecht v.d. Nederlandschen Protestantenvbond in gebruik genomen, pas gerestaureerd gebouw "Leeuwenbergh", ingewijd, in een plechtige samenkomst, waarin het door de organist van deze gemeente, den heer Bernard Verhoeven bespeeld werd. ... Evenals zijn spel, voldeed het orgel in alle opzichten. Het is onder toezicht van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad (niet te verwarren met den orgelraad voor Nederland en Kolonieën) gebouwd door de firma de Koff te Utrecht, die hiermee op nieuw bewezen heeft, een waardige plaats in te nemen onder de beste van de Nederlandsche orgelbouwers. Het orgel heeft de volgende dispositie:

<i>Manuaal I:</i>		<i>Manuaal II: (in zwelkast)</i>	
1. Prestant	8'	6. Viool prestant	8'
2. Bourdon	16'	7. Viola di Gamba	8'
3. Salicionaal	8'	8. Vox Coelestis	8'
4. Octaaf	4'	9. Holpijp	8'
5. Cornet	3-5 st. 1)	10. Fluit	4'
		11. Woudfluit	2'
		12. Basson Hobo	8'

Pedaal: 13. Subbas 16'. 14. Octaafbas 8'.

Hulpreregisters: Koppel klavieren, Koppel pedaal I, Koppel pedaal II, Suboctaafkoppel II-I, Superoctaaf[koppel] II-I, Autom. pedaal[omschakeling], Generaalcrescendo, Een vrije combinatie, Trede voor zwel, Trede voor crescendo met scala [trede voor het generaal crescendo met een 'aanwijzer' boven de manualen], Vijf vaste combinaties met oplosser.

1) Op Manuaal I is nog een plaats opengelaten voor Roerfluit 8 en Trompet 8.

... De architectuur werd verzorgd door den heer Dr. G.W. van Heukelom te Bilthoven. Natuurlijk Dr. van Heukelom. Want Leeuwenbergh is zijn herschepping. Wie had ooit kunnen gelooven dat er van dit onherkenbaar verbouwde, ellendig vertimmerde gasthuis en pharmacologisch laboratorium met halsbrekende trapjes en donkere portalen een paar zoo stemmingrijke kerkbeuken te maken zou zijn? De sfeer is er nu althans die van een hallenkerk en de moderne preekstoel, de mooie banken en nu ten slotte de orgelgalerij, dat alles is prachtig en van onzen tijd."

Johan de Koff (1863-1950) werd tot orgelmaker opgeleid bij de Utrechtse firma J. Bätz & Co. Na het overlijden van de laatste firmant (Johann Frederik Witte) in 1902 werd deze vermaarde orgelmakerij opgeheven. De Koff richtte vervolgens een eigen bedrijf op, dat tot de belangrijkste van Nederland zou gaan behoren. Zijn zoon Johan (1891-1976) trad al jong tot de firma toe en volgde zijn vader in 1933 als directeur op.

Het orgel van de Leeuwenbergh was anno 1931 een eigentijds, laatromantisch instrument. In diezelfde periode begon echter al het voorspel van een nieuwe orgelbouwstijl, die na 1945 tot volledige ontplooiing zou komen. Deze zette zich sterk af tegen het laatromantische orgeltype. Het De Koff-orgel werd in 1954 'veroordeeld', afgedankt en verkocht.

3. Het Flentrop-orgel

3.1. De voedingsbodem

Zoals gemeld kwam er al tijdens de jaren 1930 in ons land een orgelbouw-vernieuwingsbeweging op gang. Deze werd sterk beïnvloed door de in 1921 ontstane Duitse Orgelbeweging, waarin een heroriëntatie op 17e/18e eeuwse orgelbouwprincipes - met name op het gebied van de disponering (het palet van orgelregisters) - als het ware werd geïncorporeerd in het laatromantische orgeltype, met behoud van eigentijdse technische verworvenheden. In Nederland werd deze beweging in toenemende mate gepropageerd door de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad (NKO), en diverse orgelmakers wijzigden hun stilistische koers.

Na 1945 drongen Scandinavische orgelbouw-invloeden in Nederland door, resulterend in een nieuw orgeltype, waarin werd gestreefd naar een eigentijds orgeltype, dat - niet alleen qua dispositie maar ook qua vormgeving en technische opbouw - was geënt op de Noordduitse orgelbouw van de 17e en de 18e eeuw. Deze periode werd gezien als de belangrijkste bloeitijd van de orgelbouw. De ontwikkelingen vanaf ongeveer 1800 tot en met het laatromantische orgeltype werden beschouwd als een periode van toenemend verval, waarin het orgel geleidelijk zijn 'objectieve', polyfone wezen, en heldere opbouw verloren had, en verworden was tot een 'subjectief', door technische vernieuwingen beheerst fabriekmatig geassembleerd 'apparaat', waarop men weliswaar qua klankdynamische mogelijkheden een romantisch symfonie-orkest kon imiteren (door de vele grondstemmen en speelhulpen, zoals het generaal crescendo en vaste en vrije combinaties), maar de helderheid van de klank en de inmiddels voor de bespeler essentieel geachte mechanische overbrenging van de toetsen naar de speelventielen onder de pijpen opgeofferd waren aan imponerende klankmassa's en schier onbeperkte mogelijkheden tot virtuositeit.

De wereldberoemde organist Helmut Walcha karakteriseerde het nieuwe esthetische uitgangspunt als volgt: *Das Wesen der Orgel ist nicht dynamisch, sondern statisch; darin liegt ihre Begrenzung, aber auch ihre Größe.*

De orgelmaker D.A. Flentrop vatte de nieuwe koers op een orgelbouwcongres van de Nederlandse Organisten Vereniging (NOV) in 1953 samen in enkele stellingen:

1. *Bij het ontwerpen en bouwen van een orgel zijn de door het orgel als "muziekinstrument" te stellen eisen primair.*
2. *Deze primaire eisen worden vastgesteld op grond van:*
stelsel windladen en tractuur [zijnde sleepladen en mechanische tractuur, zoals in de Barok]
aantal en soort der werken [een terugkeer naar de barokke werkenindeling met hoofdwerk, rugpositief, bovenwerk, borstwerk en pedaal]
aantal en soort der registers [in de Wederopbouw werd, naar analogie van barokke voorbeelden, gestreefd naar een evenwichtige vertegenwoordiging van prestanten, fluiten, tongwerken en vulstemmen, wat Flentrop betreft met daarbij een enkele strijker]
functie van de orgelkast [na de 'open' opstellingen die in de jaren 1920 in zwang kwamen, opteerde de Wederopbouw voor zo compact mogelijke orgelkasten, waarbij de werkenindeling in het front weerspiegeld werd]
3. *Wijziging in de klankopbouw of dispositie van een bestaand orgel zal in veel gevallen aantasting van de architectuur van het orgel betekenen. [Flentrop ageerde hier tegen dispositie- en klankwijzigingen van barokke orgels, zoals die tot dan toe gebruikelijk waren.]*
4. *De gebondenheid, voortkomende uit punt 1 en 2, is geen nadeel of bezwaar, maar een voordeel. Een voordeel zowel voor architect als voor orgelbouwer.*
5. *Bij het ontwerpen en bouwen zoals aangegeven in punt 1 en 2 zal steeds de goede onderlinge bewaard worden en een goede verhouding vormt de ondergrond voor alle schoonheid. Schoonheid immers, zo zegt een oude spreuk, is de glans der orde.*

Uit bovenstaande moge duidelijk zijn dat het De Koff-orgel van de Leeuwenbergh in het begin van de jaren 1950 als een 'vervalorgel' werd beschouwd.

3.2. De orgelmaker Dirk Andries Flentrop en zijn werk tot 1954

Dirk Andries Flentrop werd in 1910 te Zaandam geboren. Zijn vader, Hendrik Wicher Flentrop (1866-1950), had in 1903 een piano- en orgelhandel geopend die al spoedig was uitgegroeid tot een orgelmakerij. Vanaf 1926 werkte Dirk Flentrop in het bedrijf van zijn vader. In 1927 liep hij enkele maanden stage bij de orgelmaker Faust in Barmen, waar hij kennismaakte met Duitse laat-romantische orgelbouwprincipes.

Een bijzondere gebeurtenis had plaats op 29 april 1928: Albert Schweitzer hield in Zaandam een lezing over zijn werk in Lambarene en nam de uitnodiging van H.W. Flentrop aan om na afloop daarvan het door hem in 1922 gebouwde orgel van de Hervormde Kerk te Koog aan de Zaan te bezoeken. Volgens Dirk Flentrop was Schweitzer positief over de dispositie, maar zei hij ook: *Ihnen und den ganzen Holländischen Orgelbau wünsche ich, dass Sie sich ganz von Fabriksorgelbau emancipieren! Sie bauen dann schöne Orgeln.* Albert Schweitzer genoot een enorme internationale reputatie als organist en als orgeldeskundige. Een van zijn motto's was: *Zurück von der von dem Erfindungsteufel eingegebenen Fabriksorgel zur tonschönen und wahren Orgel.* Van hem is ook de beeldende vergelijking van een 'moderne' Duitse speeltafel met een *Zentralstellwerk eines grossen Bahnhofs*. Al in 1912 had de Lotharingse orgelbouwer Dalstein-Haerpfer (Boulay), op Schweitzers aanbeveling een orgel gebouwd in de Nieuwe Walenkerk te Amsterdam.

Een in 1928 een door Schweitzer voor Dirk Flentrop geregelde stage bij Dalstein-Haerpfer kon geen doorgang kon vinden, omdat de Franse autoriteiten geen werkvergunning verleenden. Maar Schweitzers raadgevingen werden wel een rode draad in Flentrops loopbaan.

In 1929 maakten vader en zoon Flentrop een studieries naar Hannover en Göttingen. In Göttingen bezochten zij het Furtwängler & Hammer-orgel (1926) van de Marienkirche, een van de paradepaarden van de Orgelbewegung. Hier maakten zij ook kennis met een van haar voormannen, Dr. Christhard Mahrenholz. Het orgel van de Marienkirche - voorzien van een rugpositief - maakte grote indruk, en Mahrenholz' principes werden in de Zaandamse orgelmakerij uitgangspunt voor nieuwe ontwikkelingen.

In 1929 en in 1930 werkte Dirk Flentrop voorts bij de Deense orgelmaker Frobenius (Lyngby). Hier maakte hij kennis met mechanische tracturen, en door studiebezoeken ook met sleepladen. Vervolgens keerde hij terug naar Zaandam waar hij definitief tot het bedrijf van zijn vader toetrad. Het in 1932 onder advies van Cor Kee voor de Gereformeerde Kerk te Wormerveer gebouwde orgel ademt geheel de geest van de Orgelbewegung. Weliswaar durfde de opdrachtgever het niet aan om sleepladen en mechanische tracturen te laten bouwen, de mensuratie (maatvoeringen van de pijpen) en de dispositie waren volstrekt 'orgelbewegt'. Het contrast met het een jaar eerder door De Koff gebouwde Leeuwenbergh-orgel is enorm. De dispositie van het orgel te Wormerveer:

<u>Manuaal I</u>	<u>Manuaal II</u> (in zwelkast)	<u>Pedaal</u>
Bourdon 16'	Holpijp 8'	Subbas 16'
Prestant 8'	Quintadena 8'	Gedekt 8' (unit)
Roerfluit 8'	Gamba 8'	Fluitbas 4' (unit)
Octaaf 4'	Openfluit 4'	
Gemshoorn 4'	Nasard 2 2/3'	<u>Koppelingen</u>
Quint 2 2/3'	Blokfluit 2'	Manuaal I - Manuaal II
Octaaf 2'	Terts 1 3/5'	Pedaal - Manuaal I
Mixtuur III-IV	Trompet 8'	Pedaal - Manuaal II
Kegelladen en elektrische tracturen		Vier vaste combinaties

Als een trotse 'vader' bracht H.W. Flentrop Schweitzer op de hoogte van dit project.

In 1934 hield Dirk Flentrop op een orgelbouwcongres van de NOV te Utrecht een referaat met als titel: *Sleeplade en Rugpositief; wat zij betekend hebben en nog beteekenen in onzen orgelbouw*. Dit referaat is naderhand met recht getypeerd als baanbrekend voor de Nederlandse orgelbouw. Het was als het ware een preludium voor latere technische en stilistische vernieuwingen.

Nadat Dirk Flentrop in 1940 de leiding van het bedrijf had overgenomen werd de definitieve overstap op sleepladen en mechanische tracturen gemaakt, getuige onder meer het in de jaren 1941-1944 gebouwde drieklaviers orgel (met Hoofdwerk, Rugpositief, Zwellwerk en Pedaal) voor de Grote Kerk te Wageningen. Het instrument ging helaas in 1945 als gevolg van oorlogsgeweld grotendeels verloren.

In 1949 voltooide Flentrop de restauratie van het hoofdorgel (Van Hagerbeer, 1645 / F.C. Schnitger, 1725) van de Grote- of St. Laurenskerk te Alkmaar. Deze restauratie oogstte grote nationale en internationale lof, met name omdat zij - naar de kennis van dat moment - een grotendeels compromisloze reconstructie van de toestand van 1725 behelsde.

In datzelfde jaar kreeg Flentrop de opdracht een nieuw orgel te bouwen in de Hervormde Kerk (Oude Calixtuskerk) te Groenlo. Als adviseur werd Johannes Legêne (1915-1996) aangesteld, die ook al bij de restauratieplannen voor het Alkmaarse Laurensorgel betrokken was geweest. Het contact met Legêne bleek uitermate vruchtbaar en ontwikkelde zich tot een levenslange collegiale vriendschap. Legêne, een van de belangrijkste 'gangmakers' van de naoorlogse orgelbouw-ontwikkelingen in Nederland, was na 1945 bij de Deense firma Marcussen & Søn (Aabenraa) werkzaam geweest. Dit bedrijf stond toen onder leiding van Sybrand Zachariassen. Legêne maakte daar onder meer ook kennis met Poul-Gerhard Andersen, die als zelfstandig orgelarchitect regelmatig in opdracht van Marcussen werkte. Het werk van Marcussen (Zachariassen) en van Andersen maakte grote indruk op Legêne. Aan een uitnodiging van Zachariassen om definitief toe te treden tot de firma Marcussen gaf Legêne echter geen gevolg, zij het met grote aarzeling. De invloed van Andersen op het door Legêne voor Groenlo vervaardigde kastontwerp is evident, wat betreft zowel de proporties als de gewelfde bovenafsluitingen van de torens en de tussenvelden. Elementen die Dirk Flentrop naderhand in het orgelfront van het Utrechtse Leeuwenbergh-orgel zal overnemen.

Aanvankelijk opereerden de Nederlandse orgelbouw-vernieuwers als een gesloten front. Een belangrijke rol speelde daarbij de in 1946 opgerichte Synodale Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk (SOC). Nieuwe deskundigen traden daarin op de voorgrond: Adriaan Engels (Den Haag), Lambert Ern  (Utrecht), Dolf Hendrikse (Haarlem), Willem H lsmann (Amersfoort) en Johannes Leg ne (Lochem). Ern  en Leg ne gingen in 1947 gebroederlijk middels een vlijmscherpe polemiek in *Het Orgel* de NKO te lijf, vanwege haar door hen als verouderd, en zelfs voor het behoud van het Nederlandse historische orgelbezit als rampzalig bestempelde restauratie-opvattingen. Daaraan vooraf gingen reeds heftige schermutselingen tussen (onder meer) de SOC en Flentrop enerzijds en de NKO anderzijds, over de restauraties van de orgels in de Grote- of St. Laurenskerk te Alkmaar en de Grote- of St. Micha lskerk te Zwolle. Een en ander leidde uiteindelijk tot de opheffing van de NKO en de in 1946 vanuit NKO-gelederen samengestelde Rijkscommissie van Advies voor Kerkorgels.

Maar in het gesloten vernieuwers-front ontstonden helaas spoedig scheuren, die zouden uitlopen op definitieve breuken.

In 1950 initieerde Flentrop een orgelbouw/kerkmuziek-conferentie in Driebergen, waaraan behalve hijzelf onder anderen ook twee collega-orgelmakers, Adriaan Engels, Lambert Ern , Dolf Hendrikse en George Stam (voorzitter van de NOV) deelnamen. De conclusies van deze conferentie werden een richtsnoer voor verdere ontwikkelingen.

Ook op het reeds genoemde NOV-congres van 1953 traden Flentrop en Ern e nog beide als sprekers op. Maar inmiddels was er al een verwijdering tussen hen beiden ontstaan, die bij de bouw van het Flentrop-orgel in de Hervormde Kerk te Zevenbergen (1954) tot uitbarsting kwam, met een volledige breuk tot gevolg.

Dirk Flentrop ging vervolgens zijn eigen 'vernieuwingsweg', die op een aantal punten afweek van die van de door Lambert Ern e gedomineerde SOC. In zijn disposities schuwde Flentrop een enkel 'romantisch' element niet, en zijn orgels klonken 'milder' dan die van zijn onder de vleugels van de SOC opererende collega's. Het Leeuwenbergh-orgel is daar een fraai voorbeeld van.

Tussen 1948 en 1954 bouwde Flentrop maar liefst 22 twee- en drieklaviers orgels. De meeste daarvan zijn inmiddels - al dan niet alleen qua klankgeving - gewijzigd. Dat geldt onder meer voor de orgels te Driebergen (Geref. Kerk, 1948), Bussum (Vredekerk, 1949), Loenen a/d/ Vecht (Herv. Kerk, 1950), Amstelveen (Kruiskerk, 1951), Doesburg (Grote Kerk, 1953) en Zevenbergen (Herv. Kerk, 1954). De orgels te Groenlo (Herv. Kerk, 1951) en Utrecht (Leeuwenbergh, 1954) zijn daarentegen gaaf bewaard gebleven en leggen een objectief getuigenis af van de baanbrekende visie en het imponerende kunnen van deze, terecht internationaal befaamde, orgelbouwpionier.

Dirk Flentrop droeg in 1976 de leiding van het bedrijf over; hij overleed in 2003.

3.3. De geschiedenis van het Flentrop-orgel

Zoals hierboven reeds uiteengezet voldeed het De Koff-orgel volstrekt niet aan de naoorlogse eisen. Het correspondeerde zagezegd in geen enkel opzicht met de hierboven weergegeven stellingen van Dirk Flentrop uit 1953. En hoewel het instrument nog geen kwart eeuw oud was en zonder twijfel nog in goede staat verkeerde, werd het afgedankt.

Inmiddels was George Stam, die van 1949 tot 1953 directeur van het Utrechts Conservatorium was, organist van de Leeuwenberghkerk geworden. Hij was tevens lid van de Orgeladviescommissie van de NOV (ACONOV) en trad bij de bouw van het Flentrop-orgel als adviseur op. Hij zal zeker een belangrijke stem hebben gehad in de keuze van de orgelmaker.

Volgens de overlevering speelde ook Albert Schweitzer een rol bij de keuze voor Flentrop, middels persoonlijke contacten met de toenmalige predikant van de Leeuwenbergh-gemeente. Zoals reeds geschetst waren er vanaf 1928 contacten tussen de Flentrops en Schweitzer. Zo zal Schweitzer in elk geval ook op de hoogte zijn geweest van de opzienbarende restauratie van het Alkmaarse Laurensorgel. (In 1961 schonk Flentrop een register voor het nieuwe, op Schweitzers initiatief gebouwde orgel in de dorpskerk te Gunsbach, h et Elzasser 'Schweitzer-dorp'.)

Het in 1954 in gebruik genomen Leeuwenbergh-orgel werd in de oostelijke beuk beganegronds (op een podium) opgesteld en kreeg 22 registers, verdeeld over Hoofdwerk, Bovenwerk en Pedaal. Door die opstelling was (en is) het zeer geschikt voor het musiceren met vocalisten en/of (andere) instrumentalisten.

Het instrument is vanaf de ingebruikneming tevens intensief gebruikt door het Utrechts Conservatorium, de Gemeentelijke Muziekschool Utrecht en de door George Stam ge initieerde Protestantse Kerkmuziekschool. Meerdere generaties organisten hebben aldus hun (beroeps)opleiding minstens deels op dit orgel gekregen. Landelijke bekendheid kreeg het orgel voorts door het van 1970 tot 1983 jaarlijks gehouden *Domstad Orgelconcours voor amateurs*, een initiatief van de Gemeentelijke Muziekschool.

Het instrument is vanaf de bouw tot enkele jaren geleden in onderhoud geweest bij Flentrop. In 1974 en 1994 voerde Flentrop groot onderhoud aan het orgel uit. Daarbij is het concept-1954 volledig gerespecteerd.

Thans wordt het reguliere onderhoud verzorgd door de Gebr. van Vulpen (Utrecht).

3.4. Technische beschrijving en noodzakelijke werkzaamheden

Het orgel is op 01-07-2009 onderzocht. Hieronder volgt een technische beschrijving met een opgave van de onderhoudstoestand en van de noodzakelijke werkzaamheden.

Het orgel is geplaatst in één orgelkast. In de onderkast zijn grote delen van de windvoorziening en van de mechanieken aangebracht.

Direct op de krans is centraal de hoofdwindlade geplaatst, geflankeerd door de pedaalwindladen. De bovenwerkwindlade is boven die van het Hoofdwerk aangebracht.

Het compacte maar in heldere proporties vormgegeven front weerspiegelt de werkenopbouw van het orgel. Het is strak en welhaast 'nuchter' van opbouw, doch de schuin oplopende labiumlijnen van de frontpijpen in de tussenvelden van het Hoofdwerk en de (gedeelde) zijtorens van het Bovenwerk, alsmede de gewelfde bovenafsluitingen van de pedaaltores en van het middenveld van het Bovenwerk geven het geheel toch een zekere zwierigheid. Die gewelfde bovenafsluitingen zijn een reminiscentie aan het door Johannes Legêne ontworpen front van het orgel in de Hervormde kerk te Groenlo (zie boven). Niet aan het Groenlose front ontleend zijn de strak vormgegeven consoles die de onderkast visueel verbinden met de bovenkast. Net als in Groenlo zijn er nergens blindingen aangebracht. Een functioneel front, geheel in de geest van de Wederopbouwperiode.

Het orgel is, vooral als gevolg van de laatste kerkrestauratie, thans danig vervuild. Dit betreft zowel de kast, de frontpijpen als het orgelinterieur. Het instrument dient geheel te worden schoongemaakt. Daarnaast is, als gevolg van normale slijtage door intensief gebruik van het orgel, herstel van diverse orgeldelen noodzakelijk.

3.4.1. Algemene werkzaamheden en kosten

- 3.4.1.1. Steigerwerk.
- 3.4.1.2. Afnemen van het pijpwerk en opslag achter het orgel.
- 3.4.1.3. Terugplaatsen van het pijpwerk.
- 3.4.1.4. Vernieuwen van de electra bij de klaviatuur en in het orgel.
- 3.4.1.5. **Stelpost.** Reis- en verblijfkosten.

3.4.2. Orgelkast

De orgelkast is gemaakt van massief eiken, dat in een transparante was is gezet. Het paneelwerk is gekraald. Achter het orgel is een aantal jaren geleden een stelling aangebracht om de originele loopplanken veiliger te kunnen betreden.

De kast maakt thans een 'verschoten' indruk; waarschijnlijk is zij sedert 1954 niet meer schoongemaakt en opnieuw in de was gezet. Het hang- en sluitwerk van de panelen verkeert in matige tot slechte staat, bovendien klemmen enkele panelen doordat ze wat uit hun verband zijn geraakt. De muziklessenaar is vrij recent opnieuw bevestigd, met visueel detonerende kruiskopschroeven.

De stelling achter het orgel is instabiel en de daarop bevestigde relingen bieden te weinig veiligheid. De loopplank achter het Hoofdwerk en het Pedaal is niet over de volle breedte van de kast aangebracht, waardoor het pedaalpijpwerk niet voldoende bereikbaar is.

Werkzaamheden:

- 3.4.2.1. Reinigen en opnieuw in de was zetten van de orgelkast.
- 3.4.2.2. Herstel van de panelen.
- 3.4.2.3. Herbevestigen van de muziklessenaar met bij de stijl van het orgel passende houtschroeven.
- 3.4.2.4. Stabiliseren en verbeteren van de stelling en de relingen achter het orgel.
- 3.4.2.5. Verbreden en ondersteunen van de loopplank achter het Hoofdwerk en het Pedaal.
- 3.4.2.6. Schoonmaken van het orgelinterieur.

3.4.3. Klaviatuur

De klaviatuur is aan de voorzijde gesitueerd. De registerknoppen voor het Hoofdwerk zijn in twee rijen links van de manualen aangebracht, die van het Bovenwerk in twee rijen rechts van de manualen, terwijl die van het Pedaal links en rechts in twee rijen onder de registertrekkers van de manualen zijn geplaatst. De koppelingen en de Tremulant (Bovenwerk) worden met treden bediend. De registerknoppen en de treden verkeren in goede staat.

Van de handklavieren zijn de ondertoetsen met ebbenhout belegd en de boventoetsen met ivoor. Hoewel er enige slijtage zichtbaar is, zijn herstelwerkzaamheden aan het toetsbeleg thans niet noodzakelijk. Wel dienen de manuaaltoetsen en de toetsstiften gereinigd te worden, waarbij de hier en daar te grote zijwaartse speling gecorrigeerd kan worden.

Boven de manualen is met goudverf een opschrift aangebracht: D.A. FLENTROP 1954.

Het eiken pedaalklavier is recht van vorm; de boventoetsen lopen qua lengte van buiten naar binnen enigszins af. De toestand van de toetsen is goed (er is op enig moment een nieuw pedaalklavier geplaatst), maar de polstering is versleten en de zijwaartse speling van de toetsen C tot en met fis is te groot geworden.

De orgelbank bestaat uit een verstelbare staalconstructie met een eiken bovenblad. Thans behoeft de staalconstructie dringend herstel.

Werkzaamheden:

- 3.4.3.1. Uitnemen van de handklavieren en reinigen van de toetsen en de geleidestiften. Vernieuwen van het stootvilt onder de manualen. Waar nodig, correctie van te grote zijwaartse speling van de toetsen.
- 3.4.3.2. Uitnemen en reinigen van de pedaaltoetsen, opnieuw polsteren en corrigeren van de zijwaartse speling.
- 3.4.3.3. Herstel van de orgelbank.

3.4.4. Windvoorziening

De windvoorziening bestaat uit een motor, een zakbalg die de winddruk reguleert en een aparte reguleator voor het Hoofdwerk, bevestigd onder tegen de lade. Het bovenblad van de zakbalg is bevestigd met canvas stroken en leren zwikkels. Het reguleatorbalgje heeft leren bevestigingen. De winddruk bedraagt volgens een inschrift op het hoofdkanaal 69 mm. waterkolom.

Het canvas en het leer van de zakbalg zijn sterk verdroogd, het leer staat zelfs op scheuren. Het reguleatorbalgje is in 1994 opnieuw beleerd. De windkanalen nazien, waar nodig herstellen cq. de leerverbindingen vernieuwen.

Werkzaamheden:

- 3.4.4.1. Controleren en smeren van de motor.
- 3.4.4.2. Vernieuwen van het canvas en het leer van de zakbalg.
- 3.4.4.3. Controleren en waar nodig herstellen van de windkanalen.

3.4.5. Mechanieken

De toetsmechanieken zijn aangelegd met balanciers. Er zijn 'zwevende' stelbalken aangebracht, waarvan die voor de hoofdwerkmechaniek op enig moment is vastgezet. Desondanks voelt de speelaar van het Hoofdwerk wat instabiel aan en blijven op beide manualen soms toetsen hangen. Dit laatste kan overigens zeer wel worden veroorzaakt door vervuiling van geleidestiften of draaipunten. Of het weer in functie herstellen van de zwevende stelbalk van de hoofdwerkmechaniek een verbetering van het toucher oplevert, zal proefondervindelijk moeten worden vastgesteld. Vele leren stelmoertjes zijn verdroogd en met behulp van nagellak vastgezet.

De winkels van de toetsmechanieken hebben een voor de bouwtijd karakteristieke Flentrop-vorm: ze zijn uitgevoerd als driehoekige schijfjes van hardboard. Deze verkeren nog in redelijk goede toestand; wel is uitnemen en reinigen (inclusief de draaipunten) gewenst.

Na hermontage van de toets- en koppelmechanieken deze opnieuw inregelen.

De registermechaniek verkeert nog in goede staat. Wel is het goed om het geheel schoon te maken en de draaipunten opnieuw te 'grafieten'.

Werkzaamheden:

- 3.4.5.1. Demontage waar nodig van de toets- en de koppelmechanieken.
- 3.4.5.2. Reinigen van abstracten, stelbalken en winkels. Waar nodig herstel.
- 3.4.5.3. Vernieuwen van alle leermoertjes.
- 3.4.5.4. Hermontage en opnieuw inregelen van de toets- en de koppelmechanieken.
- 3.4.5.5. Schoonmaak en opnieuw 'grafieten' van de registermechaniek.
- 3.4.5.6. Ophanging van de hoofdwerkstelbalk proefondervindelijk vaststellen.

3.4.6. Windladen

Hoofdwerk en Bovenwerk hebben ieder één windlade, ingedeeld in C- en Cis-kant; het Pedaal is op twee windladen geplaatst, een C- en een Cis-lade.

De windladen zijn voorzien van een in de bouwtijd bij Flentrop gebruikelijk - en door hen gepatenteerd - verend sleepafdichtingssysteem. Hoofdbestanddeel daarvan zijn kleine leren zakjes. Aangezien er thans bijspraak (windoverloop) tussen de pijpstukken en de slepen vaststelbaar is (met name in het Bovenwerk) is het denkbaar dat deze zakjes - door uitdroging - niet alle meer goed functioneren. Pas als het pijpwerk is afgenomen kunnen de pijpstukken worden gedemonteerd en kan een nadere inspectie worden uitgevoerd. Op grond daarvan is het dan pas mogelijk eventueel noodzakelijke werkzaamheden in te schatten. Deze zijn daarom hier als stelpost opgevoerd. Diverse pijproosters zijn thans instabiel. Het grotere pijpwerk is voldoende stabiel opgehangen. Het pulpeetsysteem en de belering/bevilting van de ventielen verkeren nog in goede staat. Een interessant detail is dat de bovenwerklade van stempistons is voorzien.

Werkzaamheden:

- 3.4.6.1. Demontage en schoonmaak van de pijpstukken.
- 3.4.6.2. **Stelpost.** Herstel van de windladen (sleepafdichtingssysteem).
- 3.4.6.3. Pijproosters waar nodig stabiliseren.
- 3.4.6.4. Schoonmaak van de windladen (inclusief de pijproosters, de ophangingen en de ventielkasten).
- 3.4.6.5. Hermontage van de pijpstukken en afregeling van de sleepgang.

3.4.7. Dispositie en pijpwerk

De dispositie is karakteristiek voor het werk van D.A. Flentrop uit de jaren 1950. Ze is ontworpen vanuit een gedegen kennis van de toenmalige kerkmuzikale en concertante speel- en registratiepraktijk. De dispositie luidt:

<u>Hoofdwerk</u> (Manuaal I; C-f")		<u>Bovenwerk</u> (Manuaal II; C-f")		<u>Pedaal</u> (C-f")	
Quintadeen	16 vt	Holpijp	8 vt	Bourdon	16 vt
Prestant	8 vt	Spitsgamba	8 vt	Prestant	8 vt
Roerfluit	8 vt	Prestant	4 vt	Gedekt	8 vt
Octaaf	4 vt	Fluit	4 vt	Woudfluit	4 vt
Vlakfluit	2 vt	Nasard	2 2/3 vt	Ruispijp	3 st.
Mixtuur	4 st.	Octaaf	2 vt	Fagot	16 vt
Tertiaan	2 st.	Scherp	4 st.		
Trompet	8 vt	Dulciaan	8 vt	Koppelingen I-II, P-I, P-II	
		Tremulant			

Het eerste dat opvalt is dat naar Noordduits barok gebruik ieder werk een eigen zelfstandigheid en een eigen karakter heeft. Met een variatie op Dirk Flentrops eigen karakterisering van de onderscheiden werken uit 1934: Hoofdwerk krachtig en majestueus, Bovenwerk helder en duidelijk, Pedaal gravitatisch en belijnd.

Op het Hoofdwerk zijn de Quintadeen 16' en de Vlakfluit 2' geïnspireerd door Noordduitse barokke dispoenertradiities. De Vlakfluit 2' is zodanig gemensureerd en geïntoneerd dat zij zowel samen met de Roerfluit 8' kan worden gebruikt als het ontbreken van een Octaaf 2' in het (prestanten)plenum kan compenseren; bovendien is in de Mixtuur vanaf c een tweevoets koor opgenomen. Interessant is de keuze voor een Tertiaan op het Hoofdwerk. Op Noordduitse barokke orgels was vaak een Tertiaan op het Hoofdwerk en een Sesquialter op het Rugwerk aanwezig, op Wederopbouw-orgels meestal uitsluitend een Sesquialter op het Rugwerk. Deze beide registers kunnen zowel een solistische rol spelen (in combinatie met minstens één grondregister) als een plenumfunctie hebben, waarbij de Tertiaan door haar hogere samenstelling een briljanter klankeffect heeft. Het niet disponeren van een viervoets fluit op het Hoofdwerk zal ongetwijfeld budgettaire redenen hebben gehad.

Het Bovenwerk heeft in grote lijnen een rugwerk-dispositie. Dat heeft zonder twijfel te maken met het feit dat door de beganegronde opstelling in de Leeuwenberghkerk het bouwen van een ruggwerk niet mogelijk was. Daartegenover staat dat Flentrop nu een doorgaans aan het Bovenwerk toebedeelde strijker (Spitsgamba 8') kon plaatsen. In tegenstelling tot het Hoofdwerk is wel een Octaaf 2' gedisponeerd, en geen fluit 2'. Zo kan er een 'sluitend' plenum worden gecreëerd (de Scherp heeft pas vanaf bes een tweevoets koor), als 'lichtere' tegenhanger van het hoofdwerkplenum. Bovendien is het orgel door deze keuze zowel met een tweevoets fluit- als met een tweevoets prestantregister uitgerust. Als solostem, maar ook als 'vulregister' in ensemble-registraties, is een Nasard 2 2/3' geplaatst.

Het Pedaal heeft een plenum op basis van een Bourdon 16', met - in plaats van de gebruikelijke Octaaf 4' - een Woudfluit 4'. Evenals de Vlakfluit 2' van het Hoofdwerk is die Woudfluit 4' zodanig geconcipieerd dat zij zowel in het plenum, in kleinere registraties (ter 'opheldering' van een baspartij), als solistisch dienst kan doen. Op orgels van vergelijkbare grootte is in de Wederopbouwperiode de pedaalprestant 8' vaak als transmissie van de Prestant 8' van het Hoofdwerk uitgevoerd. Flentrop hechtte kennelijk veel waarde aan een echt 'vrij' pedaal en bracht een zelfstandige Prestant 8' aan. Zo kon hij ook het Pedaal - mét frontprestant 8' - ter weerszijden van het Hoofdwerk situeren, en het daardoor een goede akoestische presentie meegeven. Inspiratiebron voor een dergelijke pedaalopstelling was wederom de Noordduitse Barok. Voor zachte pedaalpartijen is een Gedekt 8' gedisponeerd, om samen met de Bourdon 16' te zorgen voor een qua klanksterkte passend basfundament.

Ieder werk is slechts met één tongwerk bezet, maar daarbij is wel een maximaal effect bereikt. Op de manualen is het barokke contrast tussen een extraverte Trompet 8' (met volle bekerlengte) en een kamermuzikale Dulciaan 8' (met halve bekerlengte) nagestreefd. Op het Pedaal kan de aldaar als 'compagnon' van de Fagot 16' node gemiste Trompet 8' vanuit het Hoofdwerk worden aangekoppeld.

Ik geef nogmaals de dispositie, nu met bijzonderheden betreffende het pijpwerk:

Hoofdwerk

Quintadeen	16 vt	Gedekt, C-h roodkoper, vervolg orgelmetaal.
Prestant	8 vt	C-Dis roodkoper, gedekt; E-gis' in het front, vervolg op de lade.
Roerfluit	8 vt	C-H roodkoper, gedekt; vervolg orgelmetaal met roeren.
Octaaf	4 vt	
Vlakfluit	2 vt	open, licht conisch.
Mixtuur	4 st.	C 1 1/3-1-2/3-1/2, c 2-1 1/3-1-2/3, c' 2 2/3-2-1 1/3-1, c'' 4-2 2/3-2-1 1/3.
Tertiaan	2 st.	C 4/5-2/3, c 1 3/5-1 1/3.
Trompet	8 vt	Eiken stevels, mahonie koppen, roodkoperen bekens (C-H met onderbekens)

Bovenwerk

Holpijp	8 vt	Gedekt; C-cis eiken, vervolg orgelmetaal.
Spitsgamba	8 vt	C-H gecombineerd met de Holpijp 8'; vervolg open conisch
Prestant	4 vt	C-fis' in het front, vervolg op de lade. De bovenste zijtorenveldjes zijn loos.
Fluit	4 vt	Geheel orgelmetaal. C-f' gedekt, vervolg open conisch.
Nasard	2 2/3 vt	C-gis gedekt, vervolg open conisch.
Octaaf	2 vt	
Scherp	4 st.	C 1-2/3-1/2-1/3, H 1 1/3-1-2/3-1/2, bes 2-1 1/3-1-2/3, a' 2 2/3-2-1 1/3-1, gis" 4-2 2/3-2-1 1/3.
Dulciaan	8 vt	Mahonie stevelblokken, ronde mahonie koppen, cilindrische orgelmetalen bekers op onderconus; bekers van C-h" met deksels.
Tremulant		Pneumatisch.

Pedaal

Bourdon	16 vt	Gedekt, eiken.
Prestant	8 vt	C-cis in het front, vervolg op de laden.
Gedekt	8 vt	C-dis eiken, vervolg orgelmetaal.
Woudfluit	4 vt	Open cilindrisch.
Ruispijp	3 st.	C 2 2/3-2-1 1/3.
Fagot	16 vt	Eiken stevels, mahonie koppen, licht trechtersvormige orgelmetalen bekers met roodkoperen onderbekers.

Koppelingen

Hoofdwerk-Bovenwerk

Pedaal-Hoofdwerk

Pedaal-Bovenwerk

Stemtoonhoogte a = 440 Hz, stemmingssysteem gelijkzwevend.

De gedekte pijpen van roodkoper hebben dichtgesoldeerde deksels (!), die van orgelmetaal hebben losse hoeden met viltafdichting, de houten gedekte pijpen hebben stoppen met viltafdichting. Van de prestantregisters hebben slechts de zes grootste frontpijpen (E-A) van de hoofdwerkprestant 8' zijbaarden.

Alle tongwerken hebben messing scheepjeskelen en messing tongen; de kelen van de grootste pijpen zijn voorzien van loodbeleg.

De opstelling van het pijpwerk op de laden is:

- Hoofdwerk: C-d in grote tertsen aan de buitenzijden en in het midden; daartussen e-f''' in hele tonen, qua grootte naar het midden toe aflopend.
- Bovenwerk: in hele tonen, met C-H piramidaal opgesteld in het midden; c-cis' aan de zijkanten qua grootte vanaf de buitenkanten aflopend; het vervolg daartussen, qua grootte richting buitenzijden aflopend.
- Pedaal: in hele tonen, C-kant op de linker-, Cis-kant op de rechterlade; het pijpwerk loopt qua grootte naar de buitenzijden af.

Het pijpwerk is sterk vervuild. Het metalen labiale pijpwerk vertoont hier en daar stemschade, en diverse stemkrullen en baarden zijn gedeeltelijk of geheel losgeraakt. Het vilt van de hoeden der metalen gedekte pijpen en van de stoppen van de houten exemplaren is verdroogd. De houten pijpen dienen op scheuren en losgeraakte lijmverbindingen te worden gecontroleerd.

Bij sommige grotere metalen pijpen is de intonatie wat verlopen door het enigzins bol gaan staan van de bovenlabia.

Vele tongwerkpijpen spreken slecht aan, als gevolg van vervuiling, verslachte tongbuigingen en/of corrosie op de tongen en de kelen. Mede doordat de tongwerken sporadisch worden gestemd zijn vele stemkrukken niet meer goed beweegbaar en is soms het loodbeleg ingedrukt.

Werkzaamheden

- 3.4.7.1. Voorzichtig schoonmaken van al het pijpwerk.
- 3.4.7.2. Metalen labiaalpijpwerk: Herbevestigen van losgeraakte stemkrullen en baarden. Herstellen van beschadigde bovenranden van open pijpen zonder steminrichting. Vernieuwen van het vilt op de hoeden van de gedekte pijpen.
- 3.4.7.3. Bol staande bovenlabia van grotere metalen pijpen behoedzaam weer vlak maken.
- 3.4.7.4. Contrôle van de intonatie van het labiale pijpwerk op 'spraakgebreken' en deze uiterst behoedzaam, zonder materiële ingrepen, herstellen.
- 3.4.7.5. Houten labiaalpijpen op scheuren en losgeraakte lijmverbindingen controleren en waar nodig herstellen. Het vilt om de stoppen vernieuwen.
- 3.4.7.6. Tongwerken: Voorzichtig effenen, waar nodig, van het loodbeleg. Behoedzaam ontroesten van de tongen en de kelen. Controleren en waar nodig herstellen van de tongbuigingen. Passend maken van de spieën. Functionaliteitsherstel van de stemkrukken. Waar nodig en mogelijk, rechtzetten van scheefstaande bekens.
- 3.4.7.7. Contrôle van de intonatie der tongwerken en de pijpen, waar nodig, weer goed tot spreken brengen.
- 3.4.7.8. Generale stemming in de gelijkzwevende temperatuur op de bestaande stemtoonhoogte.

3.5. Besluit

Het doel van dit groot onderhoud is het weer in goede conditie brengen van dit orgel, zodat de komende decennia weer volstaan kan worden met regulier onderhoud. Respect voor het werk van Dirk Andries Flentrop dient daarbij voorop te staan. Het instrument is een overtuigend en gaaf bewaard gebleven specimen van zijn kunstambachtelijke vakmanschap en dient dat ook - zonder retouches - te blijven. Alleen zo kunnen komende generaties organisten en muzikliefhebbers dit instrument op waarde schatten.

4. Literatuur en bronnen

- W. Petri, *Utrecht (Gebouw "Leeuwenbergh.")*. In: *Maandblad Het Orgel*, 28/6 (maart 1931, 42).
- P.H. Kriek en Herm. S.J. Zandt, *Organum Novum*. Sneek 1964, passim.
- Wouter Paap, *100 jaar muziekonderwijs in Utrecht*. Utrecht 1975, 35-35, 64-65.
- Jan Jongepier, *75 jaar Flentrop Orgelbouw*. Zaandam 1978, passim.
- Peter van Dijk en Gert Oost, *Utrecht, orgelstad*. Utrecht 1981, nr. 64.
- Gert Oost, Bert Wisgerhof, Piet Hartemink, *Er staat een orgel in* Baarn 1983, 58-59.
- Peter van Dijk, *Albert Schweitzer, een leven vol muziek*. In: H.M. Dupuis, F.O. van Gennepe, J. Sperna Weiland e.a., *De pantomime van het heil: beelden van de ethiek van Albert Schweitzer*. Kampen 1989, 66-82.
- Peter van Dijk en Ronald Doornekamp, *Orgels in de stad Utrecht*. Utrecht 1992, passim.
- Rogér van Dijk, *100 jaar Flentrop Orgelbouw*. Zaandam 2004, passim.
- Hans Fidom (red.), *Orgels van de Wederopbouw*. Zutphen 2006, passim.
- Peter van Dijk, *1934. De Nederlandse orgelbouw op een kruispunt*. In: Henk Rijkers en Jeroen Boogaarts (red.), *Tympano, choro & organo. Liber festivus in honorem Jan Boogaarts*. Zutphen 2009, 175-202.
- Archief Flentrop Orgelbouw (Zaandam).
- Orgelarchief Rijksuniversiteit Utrecht. Archief Johannes Legêne.